

3. Вомперский В. П. Риторика в России XVII — XVIII вв. / В. П. Вомперский ; АН СССР ; Ин-т русского языка ; Отв. ред. Н. И. Толстой. — М. : Наука, 1988. — 180 с.
4. Наливайко Д. С. Искусство : направления, течения, стили / Д. С. Наливайченко ; [ред. Аникст А. А.]. — К. : Мистецтво, 1981. — 288 с. — Библиогр. : с. 278–286.
5. Славянское барокко : Историко-культурные проблемы эпохи / АН СССР ; Ин-т славяноведения и балканистики ; [ред. Е. В. Белова]. — М. : Наука, 1979. — 376 с.
6. Софронова Л. А. Культура сквозь призму поэтики / Л. А. Софронова. — М. : Языки славянских культур, 2006. — 832 с. — (Studia philologia).
7. Софронова Л. А. Старинный украинский театр / Л. А. Софронова ; Ин-т славяноведения и балканистики РАН ; Отдел ист. культуры ; [отв. ред. С. Е. Князьков]. — М. : РОССПЭН, 1996. — 352 с., ил.
8. Українське бароко : Т. 1. / [ред. Наталка Бордукова ; наук. і літ. ред. Леонід Ушкалов ; редкол. Дмитро Горбачов, Ярослав Ісаєвич, архієп. Ігор Ісіченко та ін.]. — [Х.] : Акта, 2004. — 636 с. — (Бібліотека державного фонду фундаментальних досліджень).
9. Українське бароко : Т. 2. / [ред. Наталка Бордукова ; наук. і літ. ред. Леонід Ушкалов ; редкол. Дмитро Горбачов, Ярослав Ісаєвич, архієп. Ігор Ісіченко та ін.]. — [Х.] : Акта, 2004. — 412 с. — (Бібліотека державного фонду фундаментальних досліджень).
10. Чижевський Д. І. Історія української літератури / Д. І. Чижевський ; [ред. П. О. Мусієнко]. — К. : ВЦ «Академія», 2003. — 568 с. — (Альма-матер).

**Poetics of the Contrast
in «The Book about the Single Faith» by Zakharia Kopystenskyi**

The present article provides an analysis of the typical sense oppositions in early Baroque age by giving an example of «The Book about the Single Faith». The author of the article states the occurrence of a great number of typical Baroque sense oppositions in this literary monument. For example, in the text there are such oppositions as sacral and profane, inherent and external, divine and human and so on. The author concludes that «The Book about the Single Faith» by Zakharia Kopystenskyi developed within the traditional Baroque poetics of the contrast.

УДК 808.5 (091)(477)"16"К.Т.Ставровецкий:82-97.09

Богдана Мелих (Львів)

ПРОПОВІДЬ КИРИЛА ТРАНКВІЛІОНА СТАВРОВЕЦЬКОГО НА БЛАГОВІЩЕННЯ

Образ Божої Матері для українського бароко — універсальний. Діва постає як патронеса, заступниця, захисниця, Вона надихає, рятує; Вона слугує зразком благочестя. Для митців тієї доби Богородиця — орієнтир, що вказує шлях до вічності. Найвиразніше це продемонстрував у поетичній збірці «Зегар з полузегарком» Іван Величковський: «На поетичному циферблаті рухаються велика і маленька стрілки, рухаються майже автономно. У великому часовому колі кожна година позначена іменем Пречистої Диви Марії — це щасливі години на Многі Літа, себто ті, що впадають у вічність» [8, с. 40].

Богородиця для поетів українського бароко не просто муза, натхнення, а й об'єкт інтенцій, «поруч із Христом, други[й] центр барокової метафізики». Подеколи її підносять практично до рівня Сина, це бачимо, скажімо, у творах Дмитра Туптала [3, с. 150–152].

Микола Сулима, долучаючись до літературознавчої дискусії про розрізнення «вічних» та «традиційних» сюжетів і образів, вирізняє постаті Христа й Богородиці: «ми не абсолютизуємо вислів «вічні образи», але саме християнські образи (типи, персонажі, герої), до яких зверталися письменники XVII–XVIII ст., збагатили українську культуру універсальною проблематикою» [11, с. 194].

Дещо специфічна ситуація склалася в театральному мистецтві XVII–XVIII століття — оскільки зображати Бога та Діву Марію на сцені довгий час було табу (в українську

драматургію ці норми перемандрували з єзуїтського театру), образ Богородиці складався з мозаїки алегорій — Серце Найсвятішої Богородиці, Ревність Материнська, Плач Матері Божої та ін.

Та ще на поч. XVI століття був відомий драматичний твір «Архаггелови и Богородичны вѣщанья и отвѣты», який опублікував Іларіон Свенціцький. Микола Сулима визначає жанр цього твору як «досценічна драма» — оскільки подібні постановки передували на сцені справжнім виставам [11, с. 58].

Що ж до прози, то Богородиця часто фігурувала в апокрифах, християнських легендах, розповідях про чуда, життя і безсумнівно у літературі дидактичній — коментарях до Писання та проповідях.

Події, пов'язані з життям Пресвятої Діви Марії, відображені у церковному році, і, відповідно, у гоміліях Кирила Транквіліона Ставровецького з його «Євангелія Учительного». До маріологічного циклу можемо зарахувати повчання на Різдво Божої Матері, Уведення Її до храму, Благовіщення, Успіння. Нашим завданням є проаналізувати образ Богородиці на матеріалі повчання, яке Кирило уклав до свята Зачаття Христового, простежити сенсово-філософську та богословську вписаність цієї проповіді в історико-мистецький контекст доби.

Благовіщення — особливе свято. Численні апокрифічні твори додають до євангельського сюжету низку цікавих деталей. Статус празника довший час не могли визначити навіть церковні провідники — чи відзначати цей день як Господній, чи як Богородичний — настільки важливим і для Маріології, і для Христології був момент Зачаття Месії.

«Поучення на преславний день Благовіщення Пресвятої Богородиці і Приснодіви Марії» за змістом споріднене з пасхальними проповідями, оскільки, розмислюючи про зачаття Христа, Кирило повертається до проблеми, яку неодноразово зачіпав у великодньому циклі — чому Бог стає людиною? Що означає акт вочлнення Слова Божого?

Гомілія має типову структуру: починається коротким вступом, прологом, надзвичайно насиченим емоційно, що мав із перших «акордів» захопити увагу слухачів: «Нині голос радості простерся в усі кінці світу, в країни народів вірних, голос вічної радості; звістку нову, преславну почуто в світі, що Архангел Гавриїл посланий із неба від Бога в Назарет, до Діви Марії, благовістити їй вочлнення Сина Божого» [4, арк. 118, не нум.]. Вочевидь, цей уривок є квінтесенцією кількох богослужбових текстів, що їх укладено до свята Благовіщення.

Опісля Кирило подає зачало — уривок із Євангелія від Луки 1, 26–38, де міститься розповідь про розмову Діви Марії з Архангелом, її сум'яття і найвищий акт покори, виражений у словах: «Я раба Господня...».

Основна частина повчання поділяється на два розділи: «Про вочлнення Слова Божого, і ради чого Бог став людиною» і «Про бесіду Архангела до Діви, яка не одразу повірила Архангелові, але після багатьох сумнівів і по відомих словах».

У першому розділі Кирило розмірковує над сповненням обітниць Божих, які людина не завжди може досягнути своїм розумом. Проповідник ампліфікує протиставлення, що ілюструють масштаб непересічності євангельської події: «Слово Отче єдиносущне одягається у тіло й в утробі Діви вміщається, Той, Кого не можуть умістити небеса, нині у всій величї Божества вміщається у лоно пречистої Дівиці» [4, арк. 118, не нум.]. Земне, створене, обмежене, тлінне, матеріальне стикається з небесним, вічним, безмежним, нетлінним, духовним; мізерне і слабке приймає в себе могутність сили Божої. Для Кирила цей парадоксальний факт має першочергове значення, адже розпочалася місія відкуплення людства — Бог приймає тіло і оселяється між створеними Ним людьми для того, щоби змінити хід історії й подарувати нову надію.

Проповідник порівнює дві біблійні історії — старозавітне гріхопадіння і новозавітне Благовіщення. До Єви був посланий змії від диявола і «впустив до серця отруту смертельну» [4, арк. 119, не нум.], відтак все її потомство отримало тавро гріха. Через Єву до Адама й усього людства прийшла смерть. Богородиця ж постає як «нова Єва»: Вона приймає Божого посланця, Архангела, і зцілює увесь світ. Коло замикається: з жінки почалися земні митарства людського роду і через жінку відкрилася світові перспектива спасіння. Порівняння Богородиці і прародички людства — Єви — має глибоку традицію, що сягає корінням вчення св. Юстина Мученика (жив приблизно зі 100 до 165 року н. е.). Ставровецький, вочевидь, перейняв це зіставлення від Івана Дамаскина, як і подальші роздуми про вартість і природу дівоцтва. Та Кирило перефразовує

слова Отця Церкви, робить їх значно категоричнішими. Дамаскин розмислює про цноту в контексті проблеми вибору способу життя — у шлюбі чи богопосвяченого, тож він використовує подвійне порівняння: «Наскільки ангел перевищує людину, настільки цнота дорожчіша за шлюб» [12, с. 330], проте Кирило не лише повторює ці слова, а й декларує, навіть «рекламує» тілесну чистоту: ті, хто добровільно відмовляються від сімейних уз, будуть «як ангели небесні».

Також багатослівно й оригінально трактує Кирило постать Йосифа. Зокрема стверджує, що Бог послав Марії Йосифа-старця (ця вказівка на вік має радше апокрифічне походження, оскільки у Святому Письмі не вказано, скільки літ було обручникові) з кількох причин:

- 1) щоби Діву не каменували через підозри в перелюбі;
- 2) Марія потребувала опікуна й охоронця;
- 3) Йосиф мав допомагати Богородиці у численних подорожах, метою яких було врятувати Дитя;
- 4) щоби перехитрити лукавого диявола.

Завершується розділ патетичним зверненням до людини: «Тебе ради, чоловіче суєтний, став Син Божий Сином Людським, і тебе зробив дитиною Божою, тебе ради прийшов із небес на землю і прийняв вид раба, щоби тебе звільнити від рабства ворожого, і перевів тебе з темної області сатанинської у вільне і пресвітле Царство Своє, тебе ради, суєтний і многогрішний чоловіче, Бог применшив Свою велич і малим на землі явився, й навіть ти великим і славним у Бозі будеш» [4, арк. 121].

Єдина віддяка, яку людина може подарувати Творцеві — це любов і поклін за усі добродійства Його.

Другий розділ проповіді присвячений аналізу розмови Богородиці з Архангелом. Проповідник намагається прослідкувати причини Її сумніву, сум'яття, душевних переживань. Сергій Маслов зауважував, що «трактуючи біблійні події, Транквіліон іноді демонструє надто велике проникнення в спосіб мислення дійових осіб» [9, с. 93]. Божий посланець вістує Діві, що зачне вона без мужа, а породить без болю. Вкотре Кирило наводить паралелі з Євою, адже ту, через гріховний переступ, Бог покарав болючими пологами, як і Адама важкою працею задля хліба насущного.

Проповідник вдається до неабиякої літературної майстерності, описуючи Архангела. Знову-таки, додаючи дещо специфічні і несподівані деталі. Діва бачить гарного юнака, дещо дивного на вигляд, адже одяг на ньому «не цього віку, а з іншого світу», він має «крила пречудної краси, пір'я позолочене, замість ніг, на крилах ходить» [4, арк. 121].

Кирило драматизує розповідь (на що теж вказував Маслов), розгортаючи та поширюючи діалог між Марією і Гавриїлом, себто додаючи не зафіксовані в Євангелії репліки. Та й наявні у Святому Писанні проповідник подає у довільних модифікаціях. Скажімо, Діва, почувши про зачаття, думас: «Як це буде, адже я мужа не знаю і знати не хочу ... бо клятвено поручилася навіки у чистоті дівочтва мого жити» [4, арк. 121, не нум.]. Понад те — цей обіт вічної чистоти Діва повторює неодноразово, а Кирило робить несподіваний висновок: заради дівочтва Марія була готова відмовитися від Богоматеринства! У апокрифічній літературі, зокрема у так званому Протоевангелії Якова, яке містить розповіді про численні події з життя Пречистої, момент Благовіщення двоступеневий — спершу Діва, перебуваючи біля криниці, чує лише голос, та не бачить посланця. Коли ж повертається у дім та береться до ткацтва — бачить свого співрозмовника. Цікаво й те, що за апокрифом Марія тче завісу для храму, оскільки на Неї випав жереб. Символ храмової завіси надзвичайно глибокий — його трактують як людське тіло, яке Богородиця «тче» для Бога. Коли ж Христос помирає на Голгофі — завіса храму розривається. Один зі списків згаданого Протоевангелія опублікував Іван Франко [1, с. 36–50]. Так само й у іншому своєму творі — «Зерцалі богослов'я» — Кирило Транквіліон Ставровецький повертається до моменту воплощення Христа у тому самому метафоричному ключі: Бог прийшов до людей «покривши світло своє Божественне нестерпне плоттю, як своєрідною заслоною. І так смирив свою велич» [4, арк. 35, нум.].

Діалог між Марією і Гавриїлом побудовано доволі специфічно — використовуючи невеликий набір реплік, проповідник видозмінює їх, повторює, наголошує почергово на якомусь із висловів. Архангел, заспокоюючи Діву, вкотре згадує Єву — вона-бо породила вбивцю, а Діва — Життедавця. На думку Валерія Шевчука, подібна форма діалогізації тексту

споріднює Кирила з Григорієм Сковородою [13, с. 348]. Іноді Ставровецький ставить запитання слухачеві/читачеві, а опісля сам відповідає на них.

Діва боїться, що розмова, яку Вона чує, і дивні слова «Радуйся, Обрадованная...» є спокуюсою. Вона не чинить, як легковірна Єва, що переповіла Божу таємницю лукавому.

Серед найвищих чеснот Кирило часто називає покору, сумирність. У Великодніх проповідях він розповідає, як Христос (і на цьому проповідник акцентує) *покійно* приймає чашу терпіння, передбачаючи своє тріумфальне Воскресіння. Навіть псевдонім «Транквіліон», який обрав для себе Кирило, з латинської перекладається саме як «сумирний, спокійний» [5, с. 52].

Ангел пояснює Марії, як без чоловіка і гріха народиться Месія — адже й прародич усього людства Адам був створений Богом «із землі чистої, гріхом не оскверненої» [4, арк. 122, не нум.]. Цю репліку знаходимо й у «Точному викладі православної віри» Івана Дамаскіна. Дещо іншу інтерпретацію цієї події Маргарита Корзо побачила у Ставровольського: «Не Христос в акті воплощення прийняв людське тіло, але Бог творив тіло Адама за уже існуючим, предвічним образом Сина» [7].

Як уже зазначалося, Кирила Транквіліона Ставровецького надзвичайно захоплювало питання Слова Божого, яке прийняло людську плоть. Так, у Великодньому циклі цій проблемі було присвячено окрему гомілію. У повчанні на Благовіщення Кирило розглядає ще один аспект: поєднання Божої і людської природи зі збереженням кожної у повноті їхніх ознак. Покликаючись на Івана Дамаскіна, проповідник наголошує, що Христос поєднав у собі природи різних світів, став людиною у Бозі й Божеством у людині [4, арк. 122]. Будь-які відмінні погляди на естество Христа Кирило таврує як еретичні. Так він безапеляційно засуджує Євтихія (378–454), якого вважають основоположником руху монофізитів, котрі стверджували, що до зачаття у Христа було дві природи, а по зачаттю — одна. Вони також запевняли, що земне тіло Ісуса було оманною, видовом, міражем, а не плоттю.

Завершується гомілія великою похвалою Богородиці, або, як каже сам Ставровецький, «вінцем» із різних літургічних поезій, ампліфікацій риторичних звертань, які найчастіше є не просто епітетами, а профетичними старозавітними формулами. Богородиця постає вмістилищем Бога, провідницею у «темному й бурливому морі» до «жаданої пристані... вічного царства». Подібний бароковий пейзаж — зображення моря — був доволі поширеним, та залежно від контексту, міг символізувати і суєту буття, й спокій, і горе, і навіть смерть [6, с. 235–236].

Цей мотив — заступництва і порятунку — був доволі поширений у тогочасному письменстві. Яворський зображав Богородицю Аріадною — з ниткою любові у руці [8, с. 185].

Привітання, яким Гавриїл звернувся до Діви, стало однією з найпопулярніших християнських молитов. Подібно, як Транквіліон у «Перлі многоцінному» «препарував» текст «Отче наш...» (сегментував його і написав вірші на основі кожної «статії», як він називав ці уривки), Іоанн Максимович «розщепив» і завіршував текст «Богородице Діво...» [10, с. 132].

Поучення на Благовіщення Кирила Транквіліона Ставровецького є однією з типових чи навіть зразкових проповідей Євангелія Учительного. Воно не містить додаткових статей, чітко структуроване. Мова повчання надзвичайно м'яка. Авторські звертання до Богородиці радше поетичні, ніж патетичні. Ставровецький доволіно трактує біблійний текст, намагається драматизувати дію через діалогізацію тексту і глибоке проникнення в думки й емоції дійових осіб.

У цій прозовій гомілії можемо розгледіти ту «духовн[у] інтенсивність» тогочасної богородичної поезії, яка дала науковцям «підстави припускати, що українська поезія могла мати в цьому плані вплив на інші літератури» [8, с. 185].

На прикладі проаналізованого повчання, бачимо експлікацію авторського стилю Ставровецького, який проявляється у таких рисах:

а) проповідник завжди прямує від тексту до тлумачення: спершу подає цитату, а згодом розмислює над нею, наче залучаючи аудиторію у процес екзегези;

б) текстова основа, якою послуговується Кирило — найрізноманітніша, проте ключову роль відіграють Святе письмо, писання Отців Церкви (найперше Івана Дамаскіна), літургічна поезія;

в) упорядник «Учительного Євангелія» намагається динамізувати текст: застосовує прийом риторичних питань/відповідей, доповнює і поглиблює діалоги біблійного тексту, проникає у психологію персонажів та намагається досягнути і висвітлити мотиви їхньої поведінки;

г) за нагоди вдається до розрізнення догмату і ересі — не просто таврує еретиків, а й коротко подає суть їхньої схизми; еретики для Кирила — новітні єгиптяни, які тримають у полоні гріха праведні душі за наказом свого фараона — диявола. Метаобраз виходу з неволі до Обіцяної землі — надзвичайно поширений в «Учительному Євангелії»;

г) використовує старозавітні сюжети, максими, імена на рівні з новозавітними, вибудовує профетичні паралелізми (Богородиця — «руно розумне», на яке сходить «безшумна роса небесна», «ліствиця висока», що по ній Творець зійде на землю (на зразок сходів, які бачив уві сні Яків), «купина, що палає вогнем Божества», «легка хмара», на якій «прийде Господь у Єгипет віку цього» та ін. [4, арк. 123];

д) індивідуалізує кінцеву молитву. Це демонструє, що Ставровецький усе-таки більше орієнтувався на читача, який вивчатиме його працю приватно і зможе власними устами повторювати за автором: «Покрий мене ризою Твого милосердя, Мати Христа Бога мого, <...> і прослав мене перед престолом слави Сина Твого і Бога мого, і перед зором ангельських соборів, як я, недостойний, прославляю Тебе на землі — посеред ворогів Твоїх, пом'яни, Діво Пречиста, віру мою і любов до Тебе, і не забудь мене у день страшного випробування, на суді правосудного Бога, вмоли Його тоді за мене, грішного, нехай причислить мене до овець, що по правиці» [4, арк. 123, не нум.].

Література:

1. Апокрифи і легенди з українських рукописів / Зібрав, упорядкував і пояснив др. Іван Франко. — Т. 2. Апокрифи новозавітні. Апокрифічні євангелія : Репринт видання 1899 року. — Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2006. — 532 с.
2. Богородиця [Електронний ресурс] / Малков П. Ю., Иванов М. С., Васечко В. Н., Квиливидзе Н. В. // Православная энциклопедия. — Режим доступа к статье : <http://www.pravenc.ru/text/149527.html>.
3. Дубініна Катерина. Метафізика образу в поезії Дмитра Туптала й Івана Величковського / Дубініна К. // Дмитро Туптало у світі українського бароко: Збірник наукових праць / [за ред. проф. Б. С. Криси]. — Львів : Артос — Априорі, 2007. — С. 147-152.
4. Євангеліє учительное, або казаня на неделя... / [уклав Кирило Транквіліон Ставровецький]. — Рохманів, 1619; Унів, 1696.
5. Ісаєвич Я., Мицько І. Життя і видавнича діяльність Кирила Транквіліона-Ставровецького / Ісаєвич Я., Мицько І. // Бібліотекознавство та бібліографія. — К., 1983. — С. 52.
6. Коптілов В. Бароко і українська поезія / Віктор Коптілов // Біля джерел українського бароко : зб. наукових праць. — Львів : Свічадо, 2010. — С. 233–254.
7. Корзо М. А. Образ человека в проповеди XVII века [Электронный ресурс] / Маргарита Корзо. — М. : ИФРАН, 1999. — 186 с. — Режим доступа к монографии : <http://krotov.info/history/17/korzo.html>.
8. Криси Б. С. Пересотворення світу. Українська поезія XVII–XVIII століть / Криси Богдана. — Львів : Свічадо, 1997. — 214 с.
9. Маслов С. И. Кирилл Транквиллион-Ставровецкий и его литературная деятельность: Опыт историко-литературной монографии / Маслов С. И. — К. : Наукова думка, 1984. — 247 с.
10. Сулима М. М. До питання про особливості віршованих варіацій молитов / Сулима М. М. // Біля джерел українського бароко : Збірник наукових праць. — Львів : Свічадо, 2010. — С. 128-133.
11. Сулима М. М. Українська драматургія XVII–XVIII ст. / Микола Сулима. — [3-тє вид.]. — К. : ВД «Стилос», 2010. — 368 с.
12. Творения преподобного Иоанна Дамаскина / [перевод с гр. и комм. Д. С. Афиногенов, А. А. Борзов, А. И. Сагада, Н. И. Сагада]. — М. : ИНДРИК, 2002.– 416 с.
13. Шевчук В. Муза Роксоланська : Українська література XVI–XVIII століть : у 2-х кн. / Валерій Шевчук. — Кн. 1. — К. : Либідь, 2004. — 400 с.

Kyrylo Trankvilion Stavrovetskyi's Homily on the Annunciation Day

The article deals with the homily that was composed by Kyrylo Trankvilion Stavrovetskyi in connection with the Annunciation. The author makes an attempt to consider not only literary, but also theological aspects of this lesson. The Virgin is the principal image of the homily. She helps Jesus Christ to redeem the humanity. This image allows us to go deep into the Ukrainian literary baroque sensation of the world and to research Kyrylo Trankvilion Stavrovetskyi's original Mariolatrous conception.